

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет права, публічного управління та національної безпеки
Кафедра психології

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

Кобернюк Віри Василівни

УДК 159.928.238

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Емпатія в структурі розвитку творчих здібностей школярів

Спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Практична психологія»

Подається на здобуття освітнього ступеня магістра психології.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело _____ В.В. Кобернюк

Керівник роботи:
Професор **Дацій Н.Д.**

Науковий консультант:
доцент каф. психології, доктор
філософії **Гречуха І.А.**

Житомир – 2024

Висновок кафедри

за результатами попереднього захисту:

Протокол засідання кафедри

№ _____ від « ____ » _____ 20__ року

Завідувач кафедри

(науковий ступінь, вчене звання)

(підпис)

(науковий ступінь, вчене звання)

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти

_____ захистив (ла)

(прізвище, ім'я, по батькові)

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

(науковий ступінь, вчене звання)

(підпис)

(прізвище, ім'я, по батькові)

АНОТАЦІЯ

Кобернюк В. В. Емпатія в структурі розвитку творчих здібностей школярів. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 053 «Психологія», ОПП «Практична психологія». – Поліський національний університет, Житомир, 2024.

Робота присвячена проблемі розвитку творчих здібностей школярів. Здібності є індивідуально-психологічними особливостями, які впливають на успішність виконання певної діяльності. Дослідження поняття «творчі здібності» показують, що вчені трактують їх по-різному, що підтверджується численними визначеннями цього поняття. Психологи розглядають творчі здібності як синтез властивостей особистості, які забезпечують відповідність певного виду творчої діяльності вимогам, необхідним для досягнення результату. Творчі здібності являють собою комплекс індивідуальних властивостей і якостей особистості, які забезпечують можливість трансформації, створення нових об'єктів та образів, а також прийняття оригінальних і нестандартних рішень у процесі творчості.

Дослідження особливостей рефлексії здібностей як чинника розвитку обдарованої особистості дозволив помітити певні тенденції. Досліджувані намагаються набути навички і уміння які безпосередньо стосуються сфери, яка пов'язана з розвитком їх творчих здібностей. Окрім того, в них наявні високого рівня розвитку здатності до визначення завдань саморозвитку. Було виявлено, що емпатія є одним із ключових психологічних чинників, які впливають на розвиток творчих здібностей. Результати емпіричного дослідження підтвердили, що емпатія не лише є структурним компонентом розвитку творчих здібностей, але й забезпечує реалізацію всіх її складових, відповідно до форми емпатійного реагування.

Ключові слова: здібності, творчі здібності, структура розвитку творчих здібностей, емпатія, форми емпатійного реагування.

SUMMARY

Koberniuk V. Empathy in the structure of the development of creative abilities of schoolchildren. – Qualification work in the form of a manuscript.

Qualification work for the master's degree in the specialty 053 "Psychology", OPP "Practical Psychology". – Polissia National University, Zhytomyr, 2024.

The work is devoted to the problem of the development of creative abilities of schoolchildren. Abilities are individual psychological characteristics that affect the success of performing a certain activity. Studies of the concept of "creative abilities" show that scientists interpret them differently, which is confirmed by numerous definitions of this concept. Psychologists consider creative abilities as a synthesis of personality properties that ensure the compliance of a certain type of creative activity with the requirements necessary to achieve a result. Creative abilities are a complex of individual properties and qualities of a person that provide the possibility of transformation, creation of new objects and images, as well as making original and non-standard decisions in the process of creativity.

The study of the features of the reflection of abilities as a factor in the development of a gifted individual allowed us to notice certain trends. The subjects are trying to acquire skills and abilities that are directly related to the sphere that is related to the development of their creative abilities. In addition, they have a high level of development of the ability to determine the tasks of self-development. It was found that empathy is one of the key psychological factors that influence the development of creative abilities. The results of the empirical study confirmed that empathy is not only a structural component of the development of creative abilities, but also ensures the implementation of all its components, in accordance with the form of empathic response.

Keywords: abilities, creative abilities, structure of the development of creative abilities, empathy, forms of empathic response.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ	11
1.1. Розвиток здібностей як предмет дослідження психології особистості.....	11
1.2. Розвиток творчих здібностей школярів.....	15
1.3. Емпатія в структурі розвитку творчих здібностей школярів.....	20
Висновки до розділу 1.....	22
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ.....	24
2.1. Методологія творчих здібностей	24
2.2. Методика та процедура проведення дослідження творчих здібностей школярів.....	28
Висновки до розділу 2.....	32
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ В СТРУКТУРІ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ.....	33
3.1. Дослідження динаміки розвитку творчих здібностей школярів.....	33
3.2. Дослідження емпатії в структурі розвитку творчих здібностей школярів.....	37
3.3. Програма розвитку емпатії в структурі розвитку творчих здібностей школярів.....	40
Висновки до розділу 3.....	43
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	46

ВСТУП

Актуальність дослідження. Творчість є процесом трансформації як зовнішнього світу, так і внутрішнього світу самої людини-творця. Водночас, на відміну від інших форм діяльності, творчість не викликає відчуття відчуженості особистості. Це особливо виражено в художній творчості, яка відображає взаємозв'язок між творчим процесом і особистістю.

Актуальність вивчення творчості зумовлена тим, що, незважаючи на значний обсяг теоретичних та емпіричних досліджень у сфері художньої освіти, питання, пов'язані з художньою обдарованістю, розвитком здібностей і рефлексією творчих якостей, залишаються актуальними й нині.

Проблематика здібностей детально досліджена в психолого-педагогічній науці. Важливий внесок у розробку теоретичних основ цієї тематики зробили такі науковці, як Б. М. Теплов і С. Л. Рубінштейн, чії роботи стали фундаментом для подальших досліджень.

У психологічній науці проблема розвитку здібностей розглядається у взаємозв'язку із процесами соціалізації (Л. С. Виготський) та особистісного становлення як особистості (Г. С. Костюк, С. Д. Максименко). Щодо розвитку творчих здібностей, то вони вивчаються поряд з дослідженнями розвитку певних умінь та навичок, а також в єдності з вивченням особистісних якостей особистості, які їм допомагають проявитися (К. К. Платонов, Б. М. Теплов).

Розвиток літературних здібностей обумовлений низкою психічних та особистісних детермінант, зокрема: розвитком пізнавальних процесів, що одночасно пов'язані з творчою діяльністю, таких як увага (спостережливість), пам'ять, мислення та уява (П. В. Білоус, Є. О. Корсунський, В. О. Платонов).

До важливих характеристик також належать підвищена чуттєвість, емоційна сприйнятливність та емпатійність, які сприяють глибшому розумінню та відтворенню художніх образів (О. Г. Ковальов, Є. О. Корсунський, О. І. Нікіфорова, В. Ягункова).

Крім того, важливою є творча спрямованість особистості (М. А. Мудрак), активна життєва позиція, а також орієнтація на постійне вдосконалення власних здібностей, розвиток творчого потенціалу та майстерності (В. О. Моляко).

У структурі розвитку здібностей особистості емпатія розглядається в межах діяльнісного та особистісного підходів. У цьому контексті емпатійність трактується як здатність до сприйняття, розуміння, прогнозування, співпереживання та проникнення у внутрішній світ іншої людини (К. Р. Роджерс, М. В. Савчин та ін.).

Ключові психологічні механізми, що забезпечують розвиток емпатії, включають емоційне зараження, ідентифікацію, проекцію, децентрацію та рефлексію (М. М. Авдєєва, Т. П. Гаврилова, Л. П. Журавльова, В. Мак-Дугал, Г. Олпорт). Ці механізми сприяють глибшому розумінню емоційного стану іншої людини та формування співчуття.

Значний внесок у вивчення досліджуваної теми було зроблено кафедрою психології Поліського національного університету в рамках роботи наукової школи «Психологія розвитку людини» Л.П. Журавльової. Викладачами кафедри здійснюється вивчення психологічних закономірностей розвитку особистості в умовах сучасного соціокультурного середовища, а саме: психологічні основи розвитку емпатії людини на всіх етапах її онтогенетичного становлення (Л.П. Журавльова); розкритті екологічних та етнічних аспектів особистісного зростання (А.І. Литвинчук, Т.В. Можаровська); психологічних особливостей розвитку здібностей, творчості, емоційного інтелекту (І.А. Гречуха), прив'язаності та міжособистісної взаємодії на різних онтогенетичних етапах становлення особистості (Т.В. Коломієць), професійного самовизначення та розвитку здібностей до підприємництва в системі особистісного зростання (Т.Ю. Кулаковський).

Тому вивчення цих аспектів стало основою вибору теми наукової роботи *«Емпатія в структурі розвитку творчих здібностей школярів»*.

Мета дослідження – вивчити психологічні особливості розвитку творчих здібностей школярів.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення психологічних особливостей розвитку творчих здібностей школярів.
2. Визначити методологічні засади дослідження психологічних особливостей розвитку творчих здібностей школярів.
3. Дослідити місце емпатії в структурі розвитку творчих здібностей школярів.

Об'єкт дослідження – розвиток творчих здібностей школярів.

Предмет дослідження – динаміка та структура розвитку творчих здібностей школярів.

В основу нашого дослідження покладене *припущення* про те, що у динаміка розвитку творчих здібностей значною мірою залежить від досвіду роботи та їх рефлексією на різних етапах становлення обдарованої особистості. Одним із ключових психологічних чинників, що впливають на розвиток творчих здібностей, є емпатія.

Теоретико-методологічною основою дослідження становлять концепції про розвиток здібностей (В.М. Дружинін, Б.М. Теплов), про розвиток здібностей та розвиток особистості (Г. С. Костюк, С. Д. Максименко), вивчення емпатії, а саме її природи та структури (Л. П. Журавльова, І. М. Юсупов), інтегративний підхід до вивчення емпатії (Л. П. Журавльова).

Методи дослідження: методи теоретичних досліджень (аналіз, синтез, порівняння та узагальнення науково-теоретичної літератури з проблеми); психодіагностичні методи: біографічна бесіда, методика вивчення динаміки здібностей (О.Л. Музика), «Тест на визначення емпатії підлітків та юнаків» Л. П. Журавльової; якісний аналіз отриманих результатів; методи статистично-математичної обробки даних: описова статистика (відсотковий

аналіз, середнє арифметичне значення), t-критерій Стюдента для незалежних виборів.

Наукова новизна та теоретичне значення: проаналізовано психологічні особливості розвитку творчих здібностей школярів та емпатії в структурі цих здібностей.

Практична значущість одержаних результатів полягає у розширенні уявлення щодо особливостей розвитку творчих здібностей школярів та емпатії в структурі творчих здібностей. Отримані результати дослідження можуть бути використані в професійній діяльності психолога в практиці надання психологічної підтримки розвитку творчих здібностей обдарованих школярів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Положення та результати дослідження представлені для обговорення на 2 науково-практичних конференціях: науково-практичній конференції за результатами I туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт факультету права, публічного управління та національної безпеки «Студентські наукові читання – 2024» (м. Житомир, Україна; 11 грудня 2024 року) та Міжнародній мультидисциплінарній науковій інтернет-конференції на тему: «Дев'яносто другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки» (м. Ополе, Польща; 18-19 грудня 2024 року).

Публікації. Теоретичні та емпіричні результати дослідження висвітлено у 3 публікаціях:

1. Вербельчук Т.В., Кобернюк В.В., Ковальчук Т.І., Трохименко В.З. Особистість як предмет психологічного дослідження. *Дев'яносто другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції* (м. Львів, Україна – м. Ополе, Польща, 18-19 грудня 2024 р.). [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5082/>

2. Кобернюк В. В. Емпатія в структурі розвитку творчих здібностей школярів. *Дев'яносто другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції* (м. Львів, Україна – м. Ополе, Польща, 18-19 грудня 2024 р.). [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5086/>

3. Кобернюк В. Особливості вивчення та дослідження творчих здібностей. *Студентські наукові читання-2024 : Матеріали студентської науково-практичної конференції*, 11 грудня 2024 року. Житомир: Поліський національний університет, 2024. (подано до друку).

Структура та обсяг роботи: кваліфікаційна робота складається з наступних структурних елементів – вступ, три розділи, висновки до розділів, загальний висновок, список використаних джерел. Робота налічує 49 сторінок, обсяг основного тексту роботи – 45 сторінках. Список використаних джерел налічує 35 джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ

1.1. Розвиток здібностей та обдарованості як предмет дослідження психології особистості

Людина є творцем культурних цінностей, реалізуючи свій творчий потенціал і схильності. Людина завжди виступала носієм матеріальної та духовної культури, створюючи нове навіть за несприятливих життєвих умов. У цьому ключовому процесі основну роль відіграють здібності.

Здібності не зводяться до знань, умінь чи навичок, але забезпечують їх швидке засвоєння, закріплення та ефективне застосування в діяльності. Це визначення, визнане найбільш розширеним, водночас є найточнішим. Як підкреслював Б. М. Теплов, здібності ми можемо розглядати лише у процесі їх постійного розвитку. Якщо здібності не застосовуються, вони поступово втрачаються. Лише систематичні вправи в таких складних видах діяльності, як музика, мистецтво, математика чи спорт, можуть захистити та розвивати відповідні здібності [27].

Відповідно з позицією П.П. Горностая та Т.М. Титаренко, здібності є індивідуально-психологічними характеристиками особистості, що розвиває її готовність до оволодіння певною діяльністю та успішного її виконання. Це інтегративний прояв психічних процесів, властивостей, дій і відносин, що відповідає вимогам конкретної діяльності [5].

О. Г. Ковальов під здібностями розуміє інтеграцію властивостей особистості, що відповідають конкретній діяльності й забезпечує високі результати в її виконанні. Значний внесок у розвиток теорії здібностей зробив Б. М. Теплов, який стверджував, що будь-яка діяльність вимагає від людини сукупності різноманітних якостей. Діяльність формує не один окремий рису, а встановлює зв'язки між супер психічними якостями, які у

вашій єдності забезпечують успіх. Таким чином, структура здібностей є складною й багатогранною, а її компоненти мають різну вагу [25; 28].

Успішність особистості в конкретному виді діяльності залежить від розвитку мотивації та наявності унікального набору індивідуальних властивостей. Як зазначав Б. М. Теплов [30], досягнення успіху в діяльності забезпечується не окремою здібністю чи компонентом, а їхньою специфічною взаємодією, що формує індивідуальну структуру здібностей, характерну для конкретної особистості.

Ці можливості тісно взаємопов'язані, кожна з них має потенціал до розвитку, трансформації або якісних змін. У разі недостатнього розвитку або слабкого одного з компонентів, його функція може бути компенсована за рахунок інших компонентів чи їхнього з'єднання, що забезпечує ефективність діяльності навіть за умов нерівномірного розвитку окремих складових.

Б. Г. Ананьєв підкреслює, що здібності та обдарованість є невід'ємною складовою загальної структури особистості. Вони тісно пов'язані з такими характеристиками, як характер і темперамент, життєва спрямованість, а також історія індивідуально-психологічного розвитку, яка формується в процесі виховання та суспільно-практичної діяльності.

У психології здібностей прийнято розрізняти загальні та спеціальні здібності. Загальні здібності становлять базу для всіх видів діяльності, забезпечуючи їх ефективність, тоді як спеціальні – сприяють успішності лише в певних видах діяльності. Загальні здібності часто асоціюють із рівнем інтелекту. За словами Д. Б. Богоявленської, спеціальні здібності є формою загальних, які під впливом специфічної діяльності забезпечують цілеспрямованість та оперативність [28; 30; 31].

Дослідження психологів дозволили накопичити значний матеріал щодо проблем психології творчості, а також спеціальних здібностей, психології та психофізіології індивідуальних відмінностей у творчому розвитку особистості на різних етапах її становлення. Знання про природу

обдарованості, психологічні закони та засоби стимулювання творчості активно впроваджуються для вдосконалення методів і змісту навчання обдарованих дітей. Розробляються важливі програми, спрямовані на забезпечення всебічного розвитку творчого потенціалу обдарованої дитини, зокрема у сфері диференційованого навчання (Дж. Гілфорд [33], П. Торранс [35], К. Тейлор [34]).

Особливу увагу творчої обдарованості приділяв В.Д. Шадріков. Він розрізняє загальну та спеціальну обдарованість, визначаючи спеціальну як якісно унікальне поєднання здібностей, що забезпечує успіх у певній діяльності, а загальну – як здатність до широкого кола діяльностей або поєднання здібностей, від яких залежить успішність у різних сферах [5]. Аналіз теоретичних і емпіричних даних дозволяє виділити дві види обдарованості: поточну (вроджену) та актуальну (сформовану у процесі взаємодії індивіда зі світом).

Б. М. Теплов визначав обдарованість як «якісно-своєрідне поєднання здібностей, від якого залежить можливість досягнення успіху у виконанні тієї чи іншої діяльності» [27, с. 136]. Для детального аналізу цього феномена слід помітити його структуру, яка включає три основні компоненти:

1. **Інтелектуально-когнітивний компонент** – охоплює когнітивні (пізнавальні) особливості, пов'язані з мисленням, сприйняттям та пам'яттю. Прикладом є здатність оперувати значним обсягом інформації.

2. **Мотиваційно-особистісний інтегрований компонент** – включає особистісні, енергетичні, цільові та мотиваційні особливості, такі як досвід до змагань або наполегливість у досягненні цілей.

3. **Творчо-продуктивний (креативний) інтегрований компонент** – охоплює творчі якості, наприклад, здатність генерувати оригінальні та конструктивні ідеї [27].

Крім того, творчим людям притаманні такі особистісні риси:

1. **Незалежність** – орієнтація на власні стандарти, перевага особистих суджень над груповими.

2. **Відкритий розуму** – готовність сприймати нове та незвичне, довіряти фантазії.

3. **Толерантність до невизначеності** – здатність конструктивно діяти в невизначених ситуаціях.

4. **Розвинуте естетичне почуття** – прагнення до краси та гармонії [24; 25].

Ці аспекти допомагають глибше зрозуміти природу творчості та обдарованості.

У психології обдарованості важливим аспектом є її діагностика та виявлення. До основних критеріїв, які змінюють рівень обдарованості, відносяться високі показники розвитку пізнавальних процесів, зокрема нестандартне сприймання та домінування дивергентного мислення, а також високий рівень розвитку особистісних рис, таких як винахідливість та естетична чутливість.

Проте важливо зауважити, що обдарованість не може бути зведена до простої арифметичної суми цих елементів. Вона є складним, неповторним ансамблем, що включає в себе не лише розвиток пізнавальних процесів і особистісних якостей, але й взаємодію різних психічних функцій. Таким чином, обдарованість характеризується комплексністю і системністю, де кожен компонент виконує свою роль у формуванні загальної структури.

Кафедра психології Поліського національного університету, зокрема в рамках наукової школи «Психологія розвитку людини» під керівництвом Л.П. Журавльової, зробила вагомий внесок у вивчення психологічних закономірностей розвитку особистості в умовах сучасного соціокультурного середовища. Дослідження викладачів кафедри охоплюють різні аспекти особистісного розвитку, зокрема:

- психологічні основи розвитку емпатії людини на всіх етапах онтогенетичного становлення (Л.П. Журавльова [2; 3; 4]);
- екологічні та етнічні аспекти особистісного зростання (А.І. Литвинчук [13], Т.В. Можаровська [16]);

- психологічні особливості розвитку здібностей, творчості, емоційного інтелекту (І.А. Гречуха [1; 4]);
- прив'язаності та міжособистісної взаємодії на різних етапах онтогенезу (Т.В. Коломієць [6]);
- професійного самовизначення та формування здібностей до підприємництва в контексті особистісного зростання (Т.Ю. Кулаковський [16]).

Ці напрями дослідження відображають комплексний підхід до вивчення багатогранності людського розвитку, враховуючи як індивідуальні, так і соціокультурні чинники.

Отже, здібності та обдарованість є невід'ємними компонентами структури особистості і пов'язані з тими характеристиками людини, які пов'язані з характером і темпераментом, життєвою спрямованістю.

1.2. Розвиток творчих здібностей школярів

Здібності класифікують за різними критеріями. За домінуючим психічним процесом розрізняють: сенсомоторні, перцептивні, мнемічні, імагінальні, мисленні та комунікативні здібності. За предметною спрямованістю на певну діяльність, здібності розрізняються: наукові (математичні, лінгвістичні, гуманітарні), творчі (музичні, літературні, художні) та інженерні.

В. О. Моляко [17; 18] розуміє творчі здібності як ті, що забезпечують ефективне виконання творчої діяльності. Дослідник виділяє загальні та спеціальні творчі здібності: загальні сприяють успішному виконанню творчої діяльності в будь-якій сфері, а потім як спеціальні стосуються конкретних напрямів, таких як літературна чи музична творчість.

Специфічні особливості залежать від вимог конкретної діяльності. Наприклад, у акторів і письменників добре розвинена уява, однак її застосування відрізняється: актор реалізує сценічне втілення вже створеного образу, тоді як письменник створює новий образ за допомогою слова.

Загальні та спеціальні здібності не є протилежними, а формують взаємопов'язану структурну єдність, у якій загальні, більш універсальні можливості сприяють досягненню в конкретних видах діяльності. Однак здатності до творчої діяльності не є вродженими; вони формуються в процесі соціалізації, коли особистість інтегрується у світ людських стосунків. Розвиток творчого потенціалу особистості залежить від її взаємодії із суспільними відносинами, дорослими та різноманітними контактами в соціальному середовищі.

У розвитку здібностей виділення двох рівнів: *репродуктивний і творчий*. На репродуктивному рівні особистість демонструє здатність засвоювати знання, опановувати діяльність і виконувати її за заданим зразком. Творчий рівень забезпечує здатність до створення нового, оригінального продукту. Ці рівні не є статичними: у кожній репродуктивній діяльності присутні елементи творчості, а творча діяльність базується на репродуктивних процесах, які забезпечують її реалізацію.

Майже від самого народження людина володіє певним потенціалом для реалізації своїх *творчих здібностей*. Ступінь їх реалізації значною мірою залежить від того, як особистість інтегрується у світ культурних цінностей, а також від умов, що складаються в соціальному середовищі.

Існує щонайменше три основні підходи до вивчення творчих здібностей, які можна сформулювати наступним чином:

1. Заперечення створення творчих здібностей як окремого феномена.

У цьому підході інтелектуальна обдарованість є необхідною, але недостатньою умовою для творчої активності особистості. Провідну роль у визначенні творчої поведінки змагають мотиваційні фактори, цінності та особистісні риси. Серед них дослідники (А. Танненбаум, А. Олох, Д. Б. Богоявленська, А. Маслоу та ін.) виділили когнітивну обдарованість, чутливість до проблеми, а також незалежність у складних і невизначених ситуаціях.

Особливе місце займає концепція Д.Б. Богоявленської, яка запроваджує поняття **творчої активності особистості**. Відповідно до цієї теорії, творчість проявляється як ситуативна, нестимульована активність, що проявляється у прагненні виходити за межі заданої проблеми. Креативний тип обдарованості є характерним для всіх новаторів, незалежно від сфери їхньої діяльності, включаючи художників, музикантів та винахідників [26; 27].

2. Творчі здібності (креативність) як автономний чинник.

У межах цього підходу творчість розглядається як самостійний фактор, що не залежить від інтелекту. Такі дослідники, як Дж. Гілфорд, К. Тейлор, наголошують на слабкій кореляції між рівнем інтелекту та рівнем креативності [32; 33, 34; 35].

Найбільш детально цю концепцію розкриває «**теорія інтелектуального порогу**» **Е.П. Торранса** [35]. Відповідно до цієї теорії, для кожної професії існує певний мінімальний рівень інтелекту, необхідний для її володіння. Люди з IQ нижче цього рівня не можуть ефективно опанувати певну професійну діяльність. Однак, якщо IQ досягає порогового рівня, подальший зв'язок між рівнем інтелекту та професійними досягненнями стає незначним.

Як зазначають Е.П. Торранс та Д. Перкінс, вирішальну роль у досягненні успішного успіху роблять особистісні цінності та риси характеру.

3. Взаємозв'язок інтелекту і творчих здібностей.

Цей підхід стверджує, що високий рівень інтелекту досягає високого рівня творчих здібностей і навпаки. Водночас, творчий процес не розглядається як окрема форма психічної активності. Цю позицію підтримують дослідники, такі як Д. Векслер, Г. Айзенк, Л. Термен, Р. Стернберг та інші.

Відповідно з концепцією Л. Термена, інтелект є не лише необхідними умовами досягнення успіху в демократичному суспільстві, але й може виступити перешкодою для творчої активності. Проте навіть дуже високий рівень інтелекту не гарантує творчих досягнень – можна бути інтелектуально обдарованою особистістю, але не проявити себе як творець [27; 28].

Відсутність чіткої думки між інтелектом і креативністю стала підґрунтям для розробки альтернативних підходів до вивчення творчості, які отримали назви **особистісно-мотиваційного** та **психометричного**. Ці підходи акцентують увагу на ролі особистісних рис, мотивації та психометричних характеристик у процесі творчості.

У процесі онтогенетичного розвитку творчих здібностей виокремлюють два етапи:

1. **Розвиток "первинної" креативності** – універсальної, неспеціалізованої здатності до творчості, яка розпочалася у віці 3-5 років.
2. **Формування «спеціалізованої» креативності** – здатності до творчої діяльності у визначеній сфері, що розвивається у підлітковому віці, приблизно від 13 до 20 років.

Одним із ключових механізмів формування здібностей є їхнє усвідомлення. За словами О.Л. Музики [20; 21], рефлексія здібностей є показником високого рівня освоєння та розуміння творчої діяльності.

Феномен творчості можна поділити на три основні типи, які відображають її аспекти:

1. **Креативний тип творчості.** У цьому випадку емпірично виявлена закономірність перестає сприйматися як готовий спосіб вирішення задачі й натомість розглядається як нова проблема. Ці закономірності піддаються аналізу та доведенню, набуваючи генетичної обґрунтованості. Дії людини набувають генеративного характеру, їхній результат перевершує вихідну мету. Творчість у найвищому розумінні починається там, де діяльність виходить за межі простої відповіді чи рішення поставленої задачі, набуваючи додаткової цінності, що і вважає її справжнім творчим статусом.

2. **Стимульно-продуктивний рівень** характеризується тим, що діяльність має продуктивний характер, але завжди дією зовнішнього стимулу. На цьому рівні вищі прояви свідчать про високий розвиток інтелектуальних здібностей і результат поняттю "загальна обдарованість".

3. **Євристичний рівень** підвищення переходом діяльності у творчий формат. Крім того, для наявності перевіреного способу розв'язання задачі людина продовжує аналізувати структуру та зміст своєї діяльності, порівнюючи різні задачі. Це призводить до відкриття нових, оригінальних способів рішення, які сприймаються як індивідуальні творчі досягнення. Виявлені закономірності переживаються як відкриття, однак вони оцінюються лише як «свої» інструменти, які допомагають вирішити поставлені завдання.

Проблемами розвитку творчої особистості займалися: дослідження психологічних основ становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці С. Б. Кузікова [9]; дослідження біографічних і соціально-психологічних факторів розвитку творчої обдарованості О. І. Кульчицька [10; 11; 12]; побудови психофрактальна модель розвитку творчої особистості О. А. Кривопишина [8]; в рамках психології життєвого шляху В.Г. Панок [24]; психології розвитку творчої особистості В. В. Рибалка [26; 27]; вивчення концептуальних основ побудови освітнього середовища для обдарованих дітей Р. О. Семенова [28].

Останні два рівні описують явище, відомо як **«творча обдарованість»**. Цей феномен виглядає як інтегративний прояв здібностей, спрямований на успішну реалізацію конкретної діяльності.

Усі класифікації обдарованості базуються на двох основних компонентах:

1. **Загальна (інтелектуальна) обдарованість**, що охоплює ширше коло здібностей.
2. **Спеціальна обдарованість**, яка поділяється на художню, соціальну, спортивну тощо.

Кожен тип обдарованості, відповідаючи групі здібностей, містить різні види спеціалізації.

Таким чином, творчі здібності виступають як основа успішного здійснення творчої діяльності, а сама творча діяльність, у свій час, створює

умови для їх розвитку. Творчі здібності являють собою комплекс індивідуальних властивостей і якостей особистості, які забезпечують можливість трансформації, створення нових об'єктів та образів, а також прийняття оригінальних і нестандартних рішень у процесі творчості. Як результат такого процесу є становлення обдарованої особистості.

1.3. Емпатія в структурі розвитку творчих здібностей школярів

Емпатія, як важливий психологічний механізм, є умовою розвитку здібностей і здатності до взаємодії з іншими людьми на емоційному рівні. Вивчення цього явища в контексті розвитку особистості і здібностей здійснювалося такими вченими, як Б. Г. Ананьєвим, Л. П. Журавльовою, О. А. Орищенко, К. Р. Роджерсом, О. П. Санніковою, М. В. Савчиним та іншими [2; 3; 4; 15; 23]. Вони розглядають емпатію як здатність проникнути у внутрішній світ іншої людини, розуміти її переживання, прогнозувати її реакцію і співчувати їй.

Емпатійні процеси, відповідно до поглядів цих дослідників, забезпечуються ключовими психологічними механізмами, серед яких:

- **Емоційне зараження** – процес, при якому емоції однієї людини передаються іншій через безпосереднє переживання емоційного стану.
- **Ідентифікація** – механізм, при якому людина ототожнює себе з іншою особою, щоб зрозуміти її переживання та мотивацію.
- **Проекція** – процес, коли особа проектує своє власне переживання, емоції чи риси в інших людей.
- **Децентрація** – здатність вийти за межі власного досвіду і сприймати зміни з точки зору іншої особи.
- **Рефлексія** – здатність відображати власні емоційні та когнітивні процеси, розуміючи, як вони впливають на взаємодію з іншими.

Ці механізми є основою для розвитку не тільки емоційного інтелекту, а й творчих здібностей, оскільки вони не могли б більше розуміти інших і знаходити оригінальні рішення в складних соціальних ситуаціях.

Емпатія, як психологічний механізм, справді є необхідною умовою для творчого процесу. Вона дозволяє людині не лише розуміти емоційний стан іншої особи, а й занурюватися в її переживання, що є метою для створення нових ідей, концептів чи художніх образів. Творчий акт часто вимагає здатності поставити себе на місце іншої людини чи навіть об'єкта, а емпатія забезпечує цей процес, дозволяючи моделювати явне «Я» в контексті різних реалій.

ТИП (РІВЕНЬ) РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ			
Умови розвитку	«СХИЛЬНІСТЬ»	ОБДАРОВАНІСТЬ	ТАЛАНТ
	Референтне соціальне оточення Форми емпатії: антиемпатія, індиферентність, співпереживання	Наявність наставника Форми емпатії: переживання з приводу іншого, намірова співдія, реальна співдія	Орієнтація на себе Форми емпатії: трансфінітна емпатія
	Емоційне зараження	Ідентифікація	Децентрація Рефлексія

Рис. 1.2. Структурна модель розвитку емпатії в структурі творчих здібностей школярів

Як зазначає Є. Я. Басін, емпатія може розповсюджуватися не тільки на іншу людину, але й на навколишній світ – тваринний світ, природу, предмети. Такий вид емпатії відкриває простір для творчої діяльності, адже людина здатна переживати себе через призму різних об'єктів або явищ. Моделювання «Я» через образи природи, тварин чи інших елементів світу дозволяє розширити межі уяви та творчого сприйняття, що є основою для створення унікальних ідей та рішень [23].

Цей процес між людьми не тільки в художньому вираженні, але й у наукових та технічних інноваціях, де інтерпретація різних точок зору або адаптація до інших умов може привести до нових відкриттів і винаходів.

Це визначення емпатії та її ролі в розвитку творчих здібностей чудово підкреслює важливість емпатійних процесів для творчості. Як зазначає

Л. П. Журавльова [2; 3; 4], емпатія – це не тільки здатність співпереживати, а й складний багаторівневий процес, який включає фізіологічний, психофізіологічний, соціопсихологічний та духовний рівні. Для творчої особистості ці рівні використовуються засобами для створення образів, вираженості емоцій та персонажів внутрішнього світу.

Фізіологічний рівень емпатії дозволяє миттєво відчувати емоції іншої людини, навіть не усвідомлюючи їх, що є основою для подальших переживань.

Психофізіологічний рівень, у якому відбувається глибоке співпереживання, наприклад досвідчений літератор розуміє, що відчують персонажі, а це дозволяє йому створювати реалістичні та емоційно насичені образи.

Соціопсихологічний рівень дозволяє не тільки співчувати, але й трансформувати ці переживання у формі співчуття, радості чи навіть заздрості, що надає результатам творчості багатство і динамічність.

І, зрештою, найвищий рівень – духовний, відкриває для творчої особистості можливість занурення в екзистенційні переживання.

Таким чином, емпатія не лише є складовою частиною творчих здібностей, але й є основним чинником їхнього розвитку. Вона дозволяє людині проникнути в емоційний та психологічний світ інших людей, відчувати їхнє переживання і втілити це у своєму творчому продукті (літературному, музичному, художньому, хореографічному творі), що робить емпатію необхідною умовою для реалізації потенціалу творчих здібностей.

Висновки до розділу 1

Здібності є індивідуально-психологічними особливостями, які впливають на успішність виконання певної діяльності. Вони поєднують біологічні задатки, що виявляються в різний спосіб, як сенсорна діяльність (наприклад, зір і слух), фізична моторика, інтелектуальна діяльність і здатність до спілкування. Однак дослідження поняття «творчі здібності»

показують, що вчені трактують їх по-різному, що підтверджується численними визначеннями цього поняття. Психологи розглядають творчі здібності як синтез властивостей особистості, які забезпечують відповідність певного виду творчої діяльності вимогам, необхідним для досягнення результату.

Крім того, аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що обдарованість є важливою темою для досліджень. Вчені, зокрема Б.М. Теплов, підкреслюють, що окремі здібності не просто співіснують поруч, а взаємодіють між собою. Це також включає структуру художніх здібностей, яка включає різні аспекти, зокрема швидкість мислення, здатність до аналогій і протиставленість, гнучність, оригінальність і здатність адаптувати форму до вимог художньої діяльності.

Структурні компоненти розвитку творчих здібностей визначаються специфічним поєднанням системи індивідуально-психологічних, особистісних та суб'єктних факторів. Таким, який збудовує всі інші чинники навколо себе є емпатія як інтегративна властивість особистості. Емпатія та її окремі форми є умовою розвитку відповідної спрямованості розвитку творчих здібностей школярів.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ

2.1. Методологія творчих здібностей

Актуальність досліджень у сфері психологічної діагностики здібностей зумовлена її значною практичною значимістю. Суспільний поділ праці, що постійно розвивається, збільшує кількість професій, а також підвищену потребу у вивчених здібностях і відносинах людини до різних видів діяльності роблять цю тему особливо важливою. Галузі практики, такі як професійна орієнтація, консультування, професійний відбір і розподіл кадрів, а також виробниче навчання, потребують ефективних, надійних і прогностичних методик для діагностики рівня розвитку здібностей. Такі методи важливі також для раннього розвитку дитячої обдарованості, включаючи творчі, музичні, художні та інші можливості.

Психологічна наука вже сформувала його стійкий теоретичний і методологічний фундамент дослідження загальних і спеціальних здібностей, накопичила значний емпіричний матеріал і надала змістовну інтерпретацію. Однак діагностичні методи, як такі, розробляються менш інтенсивно. Для вивчення можливостей використовується широкий спектр методів, серед яких спостереження, природний і лабораторний експеримент, аналіз діяльності продукції тощо. Проте ці методи не завжди відповідають формальним вимогам, які висуваються до інструментів психодіагностики. Зростаюча потреба в таких методиках особливо відчутна у зв'язку з підвищенням попиту на психологічні знання в різних сферах практики, зокрема в роботі психологічних служб у школах і на виробництві [8; 19].

У зарубіжній науковій літературі можливості класифікуються за двома основними критеріями:

- залежно від типу психічних функцій (наприклад, моторні, сенсорні, гностичні);

- за характером діяльності (художні, художні, технічні тощо).

На цих основах критеріїв розробляються відповідні діагностичні методики. Серед різноманітних підходів до дослідження здібностей, представлених у вітчизняній і зарубіжній літературі, найбільш обґрунтовано опрацьованими є методики для оцінки інтелекту. Ці методики відзначаються високим рівнем відповідності основним психометричним критеріям, таким як надійність і валідність.

Здібності людини прийнято поділяти на кілька основних груп:

- **загальні здібності**, до яких належать, наприклад, здатність до виявлення закономірностей та загальний рівень інтелекту;
- **спеціальні здібності**, що забезпечують легкість і успішність у засвоєнні певних видів діяльності, таких як музика, техніка, артистизм чи педагогіка;
- **часткові здібності**, які стосуються рівня розвитку окремих пізнавальних психічних функцій, зокрема пам'яті, уваги, сприйняття, мислення та уяви.

Сьогодні для оцінки рівня креативності в нашій країні широко застосовуються різні діагностичні інструменти. Серед них найбільш популярними є: адаптований варіант тестів творчого мислення Торренса, батарея креативних тестів, заснована на роботах Дж. Гілфорда [33], а також адаптований опитувальник креативності Джонсона, спрямований на оцінку та самооцінку характеристики творчої особистості.

Тест дивергентного мислення Дж. Гілфорда переважно орієнтований на дорослих і є частиною батареї креативних тестів, яка включає експрес-методику. У свою чергу, тести творчого мислення Е. Торренса [33] відзначаються значною трудомісткістю як у проведенні, так і в обробці отриманих даних.

Для діагностики креативності в Україні також був адаптований тест Вільямса, виконаний Е. Е. Туник. Цей інструмент складається з трьох основних компонентів:

- тесту дивергентного (творчого) мислення;
- опитувальник для дітей, який досліджує особистісні творчі характеристики;
- шкали Вільямса, що є опитувальником для батьків і педагогів.

Тест Вільямса стандартизований, відзначається високими показниками надійності та валідності, є зручним у використанні та охоплює широкий віковий розділ. Він дозволяє оцінювати різноманітні аспекти креативності, що робить його ефективним інструментом у роботі психологів.

Концепція креативності як універсальної когнітивної та творчої здатності отримала широке визнання після публікації Дж. Гілфорда [33]. Основою цієї концепції стала його модель структури інтелекту. У своїх роботах Дж. Гілфорд виділив принципову різницю між двома типами розумових операцій: конвергентним і дивергентним мисленням. Конвергентне мислення активізується тоді, коли завдання вимагає наявності одного правильного рішення на основі множини умов. Натомість дивергентного мислення характеризується «рухом у різних напрямках», як зазначив сам Дж. Гілфорд.

В рамках своїх досліджень Дж. Гілфорд описав шість ключових параметрів креативності:

1. Здатність виявляти й формулювати проблеми.
2. Вміння генерувати велику кількість ідей.
3. Гнучкість мислення, яка проявляється у створенні різноманітних ідей.
4. Оригінальність, яка здатність нестандартно реагувати на стимули.
5. Здібність удосконалювати об'єкт через додавання деталей.
6. Уміння вирішувати проблеми, що роблять розвинені навички аналізу й синтезу [33].

Ця концепція значною мірою вплинула на сучасне розуміння креативності та стала фундаментом для подальших досліджень у цій галузі.

У рамках програми дослідження здібностей (АКР) було створено

1. **Тест на легкість слововживання:** учасникам пропонують записати слова, які відрізняються визначеною буквою (наприклад, «про»).
2. **Тест на використання предмета:** завдання у переліку якомога більшої кількості варіантів використання запропонованого предмета (наприклад, консервної банки).
3. **Упорядкування зображення:** необхідно створити об'єкти, використовуючи певний набір геометричних фігур (коло, прямокутник, трикутник, трапеція), з

Загалом батарея тестів Дж. Гілфорда включає 14 субтестів, з яких 10 спрямовані на вербальну креативність, а 4 – на невербальну. Вони розраховані на старшокласників і осіб із вищим рівнем освіти. Надійність тестів варіюється в межах 0,6–0,9, а їхні показники демонструють високий рівень узгодженості між собою.

Подальший розвиток цей напрям отримав у роботах Е. Торранса [35], який створив свої тести під час навчально-методичної діяльності з розвитку творчих здібностей у дітей. Торранс розглядав творчий процес як послідовність операцій: від сприйняття проблеми та пошуку рішень до формулювання яких перевірок гіпотез, їхньої модифікації та отримання результатів. Ідеальний тест, на його думку, мав би охоплювати всі ці етапи, однак Е. Торранс вважав, що творчий акт включає кілька етапів: сприйняття проблеми, пошук рішень, формулювання та перевірку гіпотез, їх модифікацію та отримання кінцевого результату. На його думку, ідеальний тест мав би відобразити всі ці операції. Однак на практиці Торранс обмежився адаптацією й модифікацією методики, розробленої в Південнокаліфорнійському університеті, для своїх дослідницьких цілей.

Батарея тестів Е. Торранса складається з 12 завдань, згрупованих у три серії:

1. **Вербальна серія** – оцінює словесне творче мислення.

2. **Образотворча серія** – діагностує творчі можливості у сфері візуального мислення.

3. **Звукова серія** – визначення творчості у словесно-звуковому аспекті.

Надійність тестів, за даними самого автора, змінюється від 0,7 до 0,9, причому вербальні тести демонструють високу надійність захворювання з образотворчими.

На відміну від тестів Дж. Гілфорда, методики Е. Торранса підходять для більшої вікової групи, охоплюючи як дошкільнят, так і дорослих. Факторний аналіз його тестів показав, що видані чинники більше відповідають специфіці завдань, ніж параметрам легкості, гнучкості, точності чи оригінальності. Кореляції між параметрами одного тесту вища, ніж між аналогічними параметрами різних тестів.

2.2. Методика та процедура проведення дослідження творчих здібностей школярів

Дослідження творчих здібностей школярів було здійснено з метою визначення особливостей рефлексії здібностей у творчо-обдарованих особистостей. Дослідження проходило протягом 2024 року, у дослідженні приймали участь 35 учнів з різним рівнем майстерності та в різних видах творчості (художня, літературна, музична, хореографічна), а також 35 школярів, які творчими видами діяльності не займаються.

Дослідження проходило у три етапи. На першому етапі з респондентами було проведено біографічну бесіду вході якої було встановлено необхідних комунікативний контакт. Питання побудовані таким чином, що стосувалися творчого життя, а саме розвитку творчих здібностей протягом усього життя. Крім того, біографічна бесіда дає змогу проаналізувати вплив життєвих подій на формування тих чи інших якостей особистості. При попередньому плануванні бесіди було використано

принципи, запропоновані В.О. Моляко [17; 18] як загальні принципи біографічного дослідження:

- збереження етапності у вивченні розвитку художніх здібностей;
- фіксація ранніх спогадів досліджуваних;
- відкритий характер запитань, що дозволяє вивчати індивідуальні утворення свідомості досліджуваних та фіксувати індивідуальні смисли [10; 11; 12].

На наступному етапі проводилося дослідження особливостей рефлексії досліджуваних. Дослідження проводилося за методикою вивчення динаміки здібностей, запропонованою О.Л. Музикою [20; 21].

Методика призначена для дослідження двох характеристик особистості - рефлексії здібностей та рефлексії стосунків.

Процедура проведення методики.

Процедурою передбачено заповнення карти, що складається з 4 частин, які описують діяльнісний, операційно-когнітивний, референтний та особистісно-ціннісний компоненти здібностей. Частини карти пред'являються досліджуваному по черзі.

Під час проведення методики було застосовано два типи питань:

1. **Обов'язкові питання**, які включали два види завдань:
 - завдання, спрямовані на опис уже наявних характеристик досліджуваного;
 - завдання, які стосуються бажаних якостей або властивостей, що є значущими для досліджуваного.
2. **Додаткові питання**, що формулюються на основі індивідуальних відповідей учасників дослідження.

Методика, що описується, складається з чотирьох частин, кожна з яких спрямована на вивчення різних аспектів розвитку можливостей у досліджуваних. Ось короткий огляд кожної частини.

Перша частина: діяльнісний компонент у структурі розвитку здібностей.

Метою цієї частини є визначення діяльностей та вмінь, якими володіють досліджувані, а також здійснити оцінку важливості цих діяльностей для нього.

Запитання:

- *Якими діяльностями та вміннями Ви володієте? (Або: Що ви вмієте робити?)*
- *Оцініть, наскільки Вам важлива ця діяльність (за шкалою від 1 до 10).*
- *Яких вмінь Ви хочете набути чи розвинути? (Що Ви хочете навчитися робити?)*
- *Для чого (з якої причини) Ви хочете б навчитися цього? [20; 21].*

Друга частина: операційно-когнітивний компонент у структурі розвитку здібностей.

Ця частина спрямована на детальне вивчення умінь та діяльностей, визначених у першій частині, з фокусом на окремі дії та операції, що складають ці вміння.

Запитання:

- *Виділіть окремі дії та операції в цьому умінні (діяльності).*
- *Оцініть ступінь їх розвитку.*
- *Які дії та операції Ви хочете набути або розвинути?*
- *Для чого (з якої причини) Ви хочете навчитися цього? [20; 21].*

Третя частина: референтний компонент у структурі розвитку здібностей.

Метою цієї частини є вивчення впливу думки інших людей на розвиток здібностей досліджуваного, а також визначення референтних осіб.

Запитання:

- *Назвіть людей, які оцінюють ваші досягнення, уміння (те, що ви робите).*
- *Оцініть, наскільки важлива для Вас думка кожного.*
- *Назвіть людей, оцінку яких Ви зможете змінити.*

- *Як саме Ви хочете змінити свою оцінку? (Що саме Ви хочете змінити в їх оцінці?)* [20; 21].

Четверта частина: особистісно-ціннісний компонент у структурі розвитку здібностей.

Ця частина фокусується на визначенні особистісних якостей, які сприяють або завдячуючи їм було досягнуто успіху.

Запитання:

- *Відзначте якості, які допомагають Вам досягати успіху.*
- *Оцініть, який рівень розвитку зазначених цих якостей допоможе вам досягти успіху.*
- *Встановіть якості, які допомагають Вам у досягненні успіху.*
- *Яких якостей Ви хочете набути або розвинути?*
- *Для чого (з якої причини) Вам потрібна ця якість?* [20; 21].

Заключний етап дослідження полягав в якісному та порівняльному аналізі відповідей респондентів. На основі отриманих даних, було підведено підсумки отриманих результатів.

Ця методика дозволяє комплексно оцінити здатність досліджуваних до розвитку творчого потенціалу та саморозвитку [5].

Для визначення рівня інтегральної емпатії та її форм використовувався «Тест на визначення емпатії підлітків та юнаків» Л. П. Журавльової [2]. Учням пропонувалося ознайомитися з 15 емпатогенними ситуаціями, пригадати свої емоційні та поведінкові реакції відповідно до свого життєвого досвіду або спрогнозувати їх у аналогічному досвіді. Для кожної ситуації пропонувалося 7 варіантів можливих реакцій, а також можливість запропонувати власне рішення.

Результати дослідження відображаються за наступними шкалами (формами емпатії): «Антимпатія», «Індиферентність», «Співпереживання», «Співчуття», «Внутрішнє сприйняття (намір)», «Реальне сприяння без шкоди собі» та «Реальне сприяння із шкодою для себе (альтруїзм)». Загальний

інтегральний рівень емпатії вираховується шляхом підсумовування балів усіх шкал.

Оцінювання відповіді вироблено в межах від -2 до +5 балів, що дозволяє встановити домінуючу форму емпатії. Загальний інтегральний рівень емпатії класифікується за шістьма рівнями:

- *Дисонансна емпатія*: від -30 до -8 балів,
- *Дуже низький рівень емпатії*: від -7 до 9 балів,
- *Низький рівень емпатії*: від 10 до 24 балів,
- *Середній рівень емпатії*: від 25 до 50 балів,
- *Високий рівень емпатії*: від 51 до 65 балів,
- *Дуже високий рівень емпатії*: від 66 до 75 балів.

Цей підхід дозволяє виявити не лише загальний рівень емпатії, а й її домінуючі форми, які відображають особливості емоційної чутливості досліджуваних.

Висновки до розділу 2

Відповідно до теоретичного аналізу були підібрані найбільш доцільні методи дослідження творчих здібностей школярів. Методологія дослідження включає використання біографічної бесіди та методики вивчення динаміки здібностей (О.Л. Музики), «Тест на визначення емпатії підлітків та юнаків» Л. П. Журавльової. Нами було описано процедуру дослідження, особливості організації та вибірку дослідження.

Також було детально описано процедурні вимоги до проведення діагностичних методик, розписано особливості здійснення кількісного та якісного аналізу отриманих результатів.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ В СТРУКТУРІ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ

3.1. Дослідження динаміки розвитку творчих здібностей школярів

Дослідження динаміки розвитку творчих здібностей школярів, які мають досягнення в різних сферах творчої діяльності здійснювалося на основі методики вивчення динаміки здібностей (О.Л. Музики) та біографічної бесіди.

Для демонстрації динаміки розвитку творчих здібностей школярів та з метою врахування індивідуального підходу до аналізу результатів дослідження хочемо представити результати на прикладі двох музично обдарованих школярів.

Основне завдання аналізу I частини *«діяльнісний компонент»* – визначити широту та конкретність діяльностей та умінь, виділених досліджуванним.

Таким чином досліджуваний №1 у своїх відповідях зазначив, що займається такими видами діяльності, як «кулінарією», «грає на музичних інструментах», «роблю побутові справи». Загалом зазначені уміння вказують на те, що респондент окрім музики, займається і іншими видами діяльності, таким чином розвиває в собі не лише креативність та музичні здібності.

Досліджуваний №2 у своїх відповідях зазначає, що «грає на декількох музичних інструментах», «займається вокалом», «ведучий багатьох шкільних концертів». Дані свідчать про яскраве вираження компонентів, пов'язаних з професійною сферою. Всі ці вміння безпосередньо пов'язані з творчими здібностями.

Крім того, в ході дослідження виділили такі види діяльності які не відносяться до сфери творчої діяльності. Аналізуючи відповіді досліджуваних очевидно, що вони не завжди стосуються лише творчої сфери,

а мають іноді і побутовий характер. Загалом такі відповіді є свідченням різнобічності досліджуваних особистостей.

Аналіз 2 типу завдань «*діяльнісного компоненту*» (бажаних характеристик) спрямований на їх порівняння з наявними вміннями, тобто досліджуваний намагається набути нових умінь або хоче розвинути вже наявні.

У відповідях досліджуваного №1 простежуються схильність до вольових дій: «підвищити рівень своїх знань», «покращити гру на музичних інструментах», «навчитися грати на клавішних інструментах» та інші. Досліджуваний вважає, що саме це необхідно, для того, щоб покращити свої музичні навички, збільшити аудиторію своїх прихильників та розглядати цю сферу як для майбутнього кар'єрного та професійного росту. Респондент вважає це пріоритетними якостями в досягненні поставленої цілі.

У відповідях досліджуваного №2 можна спостерігати схожу тенденцію, респондент намагається набути таких нових навичок як: «навчитися грі на духових інструментах», «покращити свої комунікативні навички». Таким чином, досліджуваний намагається набути навички і вміння які безпосередньо стосуються сфери, яка пов'язана з розвитку творчих здібностей.

Аналіз II частини «*операційно - когнітивної*» дозволяє визначити, чи усвідомлює досліджуваний, як саме він реалізує вміння та діяльності, визначені у першій частині.

Аналізуючи відповіді досліджуваного № 1 можна стверджувати, що у відповідях наявний мотиваційно – цільовий компонент («цілеспрямованість», «наполегливість»).

Досліджуваний №1 у своїх відповідях до найвагоміших виділяє професійні особливості, такі як «винахідливість», «креативність».

Аналізуючи відповіді досліджуваного №2, отримаємо результати які вказують на наявність особистісних особливостей, таких як

«оригінальність», «неповторність», «винахідливість», «креативність», «творчість».

Обробка результатів 2 типу завдань (бажаних характеристик) спрямований на їх порівняння з тими видами діяльності, що аналізується, а також з тими діями, що вже виділені.

Зробивши аналіз відповідей досліджуваного №1 можна стверджувати, що він виділяє такі види дій і операцій які безпосередньо мають пряме відношення до професійної діяльності. Це саме стосується і досліджуваного №2. Крім того, вони зазначають, що ці дії і операції потрібно розвивати, покращувати, тому що вони є необхідними при професійній діяльності та при творчому рості.

Проаналізувавши відповіді респондентів за частиною III, можна зробити висновок про наявність високого рівня розвитку здатності до визначення завдань саморозвитку, підтвердженням цього є те, що досліджуванні у своїх відповідях зазначали декілька видів дій та операцій.

Аналіз III частини *«референтний компонент»* спрямований на визначення кола референтних осіб досліджуваного.

Так досліджуваний №1 зазначав наступних осіб, які оцінюють її досягнення і вміння, і думка яких є важливою для досліджуваного – це «слухачі», «близьки люди», «друзі, що щиро висловлюють свою думку», «керівник гуртка». У відповідях простежується така тенденція, тут референтні особи так чи інакше причетні до професійної та творчої діяльності. Досліджуванний під час бесіди зазначим, що найбільше цінує і прислухається до думки вчителя та керівника з гуртка з якими займався довгий час, друзів, тому що саме вони можуть щиро висловитись. До думки людей з якими досліджуваний малознайомий не прислухається і тим паче їх думку не вважає авторитетною.

До кола референтних осіб, за результатами відповідей досліджуваний №2 відніс лише одну референтну особу: «друг». Досліджуваний пояснює це тим, що як в творчій діяльності так і в особистісному плані завжди зважає на

думку лише свого найближчого друга. Вважаючи його слова найбільш ширими, об'єктивними та правильними. Таким чином, ми можемо спостерігати, що зазначена референтна особа не має відношення до творчої діяльності, але до думки цієї людини досліджуванний постійно прислухаються і вважає її визначною.

Аналіз 2 типу завдань (бажаних характеристик) показує, чи змінює досліджуванний коло референтних осіб.

Опрацювавши відповіді досліджуваних, були отримані однакові відповіді. Респонденти не змінюють склад референтних груп. Як правило це вже досить давно сформовано і закріплена у свідомості досліджуваних група. Вони звикли прислухатися саме до цих осіб та зважати на їх думку у прийнятті рішення.

Аналіз відповідей досліджуваних характеризується тим, що респонденти, не прагнуть змінити референтних осіб, але намагається змінити ставлення цих людей до себе і до своєї діяльності. Тобто, досліджувані хочуть, кращого ставлення до себе, чути менше критики і більше похвальних відгуків, стверджуючи, що саме це їх стимулює розвиватися і покращувати свої уміння і навички.

Аналіз *IV частини* спрямований на виявлення розуміння досліджуваним власних позитивних та негативних характеристик.

У відповідях досліджуваного №1 зазначені такі характеристики «наполегливість», «працьовитість», до негативних відносять «таємничість».

Досліджуванний №2 стверджує, що для досягнення успіху як у професійній так і в іншій сфері необхідно володіти такими характеристиками «наполегливість», «впевненість у власних силах», «сила волі», «працьовитість». До негативних характеристик студенти відносять, «самокритику». Наявність негативних характеристик показує, що респонденти достатньо об'єктивно ставляться до себе.

Аналіз 2 типу завдань показує, що досліджувані переважно намагаються розвивати свої позитивні якості та позбуватися негативних.

Опрацювавши відповіді досліджуваного №1 були отримані результати які свідчать про те, що респондент прагне розвинути саме такі якості як «працьовитість», «активність», «цілеспрямованість» вважаючи їх надзвичайно необхідними як у творчому так і повсякденному житті.

У відповідях досліджуваного №2 зазначається майже всі якості які дозволяють досягти успіху: «авторитетність», «працьовитість», «талант».

Загалом хотілось би зазначити, що досліджуванні зазначали дуже велику кількість якостей які б вони хотіли розвинути в собі для того, щоб досягнути успіхів у будь-якій діяльності. Такі відповіді є позитивним показником, свідчать про об'єктивне ставлення досліджуваних до себе.

Отже, проведена методика на дослідження особливостей рефлексії творчих здібностей школярів дала можливість отримати цікаві результати і дослідити динаміку здібностей обдарованих особистостей.

3.2. Дослідження емпатії в структурі розвитку творчих здібностей школярів

Результати дослідження рівня розвитку емпатії за методикою «Тест на визначення емпатії підлітків та юнаків» Л. П. Журавльової показав значущі відмінності в показниках у середині самої групи творчо обдарованих школярів. Розрахунок t-критерію Стюдента для незалежних виборів підтвердив високу статистичну значущість ($p < 0,01$) відмінностей у рівнях інтегральної емпатії між школярами-початківцями та учнями, які мають значний досвід в якомусь виді творчої діяльності (музична, літературна, художня, хореографічна). Порівняння рівнів загальної емпатії також виявило високу статистичну значущість ($p < 0,01$) між групами школярів, які таку схильність до творчої діяльності не проявляють та учнів творчою обдарованістю.

Однак низька статистична значущість ($p > 0,1$) була зафіксована у відмінностях рівня інтегральної емпатії між пересічними школярами та школярами, які мають невеликий досвід творчої діяльності. Це може бути

зумовлено віковими особливостями школярів. Оскільки саме в підлітковому віці проявляється підвищена чутливість, емоційність і прояв вимогливості до себе та оточуючих.

Ефективність творчої діяльності значною мірою забезпечується наявною специфічним емпатійним фоном. Кожен рівень розвитку творчих здібностей характеризується домінуючими формами емпатійного реагування. Перехід до вищого рівня розвитку творчих здібностей передбачає не тільки розвиток усіх структурних компонентів цих здібностей, а й перехід до більш складних форм емпатії (таких як реальна співдія та трансфінітна емпатія).

Для школярів-початківців переважаючими формами емпатійного реагування є «Реальне сприяння» ($\bar{x}=4,5$) та «Індиферентність» ($\bar{x}=4,0$). Отже, учні з обмеженим досвідом творчої діяльності можуть вдаватися як до реального сприяння і проявляти готовність допомогти тим, хто цього потребує, так і можуть проявляти байдужість та перекладати відповідальність на інших.

На початкових етапах розвитку творчих здібностей школярі можуть легко «заражатися» емоціями та переживаннями, як реальними (радість, тривога, образа, горе), так і віртуальними, наприклад на основі прочитаного художнього твору, чи перегляду кінофільму. Водночас творча діяльність забезпечує вихід накопиченої емоційної енергії через створення сублімованого продукту – певного продукту творчої діяльності (літературний твір, художня праця, хореографічна постановка тощо).

У школярів із ознаками літературної обдарованості домінують форми емпатійного реагування «Альтруїзм» ($\bar{x}=4,6$) та «Реальне сприяння» ($\bar{x}=3,6$). Це свідчить про те, що такі учні вирізняються підвищеною чуйністю, емоційністю до прояву емоцій, умінням бути гарними співрозмовниками, здатністю бачити інших, а також активністю й орієнтацією на альтруїстичну поведінку.

Такі форми емпатії знаходять своє відображення в творчості школярів. Творчий продукт може виступати як реакція на емпатогенну проблему, у якій

школяр звертається до соціальних та моральних проблем, демонструючи таким чином «реальне сприйняття» об'єктові емпатії через художнє осмислення контексту.

Відносини між емпатуючим суб'єктом і об'єктом емпатії можуть набувати форму «суб'єкт – суб'єктного» або «суб'єкт – об'єктного» відношення. Це залежить від рівня переживання, усвідомлення та включеності особистості в об'єктивні стосунки з Іншим. Справжнє емпатування можливо лише у взаємодії з об'єктом, який володіє високоорганізованою психікою та присутній у поточному сприйнятті [3]. Однак об'єктом емпатії можуть бути не лише інші люди, а й предмети, явища природи чи навіть фантастичний світ літератури, кіно чи комп'ютерних ігор. У такому випадку «емпатія виникає не як процес відтворення переживань іншого суб'єкта та їх трансформації у власність, а як проектування суб'єкта власних відчуттів і емоційних станів на внутрішній світ різноманітних об'єктів емпатії» [3, с. 69].

Результати досліджень свідчать, що учні, залучені до творчості, демонструють широкий спектр емпатійних переживань. Вони здатні співпереживати не лише живим об'єктам реального світу (гомоемпатійні, зооемпатійні та фітоемпатійні відносини), але й розвивати співчуття до природи, різних видів мистецтва (квазіемпатійні відносини) [4]. Є. Я. Басін зазначає: «У ній (емпатії) явлене «Я» моделюється за «образом і подібністю» будь-якого іншого явища. Це означає, що людина може перевтілюватися в образ будь-якого явища, об'єкта тощо» [4].

Для школярів також характерні аутоемпатійні відносини, у яких суб'єкт одночасно виступає і об'єктом емпатії. Внутрішній світ, власні переживання та почуття залишаються об'єктом емпатії, що містить своє подальше відображення в творчості школяра.

Таким чином, результати теоретичного й емпіричного аналізу засвідчують, що емпатія є одним із провідних і системних чинників творчої діяльності школяра та є її структурним компонентом. Віковий розвиток

школяра дозволяє обдарованим учням через творчість проявити свою найвищу емпатійність.

3.3. Програма розвитку емпатії в структурі розвитку творчих здібностей школярів

Програма розвитку творчих здібностей школярів здійснювалася шляхом актуалізації та розвитку їх емпатійності.

Відповідно до теоретичних положень, які ми розкривали в розділі 1, програма розвитку творчих здібностей школярів будувалася відповідно до певних принципів:

1. Розвиток емпатійності слід виконувати на основі особистісно значущого для суб'єкта матеріалу, зокрема реальних життєвих ситуацій та подій, які вплинули на формування його творчих здібностей. Цей процес тісно пов'язаний із актуалізацією низки психологічних механізмів, серед яких:

- *зараження* – здатність переймати емоційні стани інших людей;
- *ідентифікація* – ототожнення себе з іншими або їхніми переживаннями;
- *особистісна, соціальна та моральна рефлексія* – усвідомлення своїх почуттів, соціальних взаємодій і моральних принципів;
- *психічна і когнітивна децентрація* – здатність відходити від власної точки зору для розуміння іншого;
- *надвчування* – інтеграція нового досвіду, що виходить за межі адаптивної поведінки;
- *неадаптивна активність* – діяльність, спрямована на вирішення проблеми, яка не має очевидних стандартних рішень.

2. Вищі рівні прояву емпатійності в творчій діяльності формуються за умови розвитку суб'єктності, орієнтації на постійне вдосконалення власних здібностей, розкриття творчого потенціалу та підвищення рівня своєї майстерності.

3. Особливу роль у процесі розвитку творчих здібностей належить розвиток емпатійних стосунків із особами, чия професійна діяльність зазвичай пов'язана з відповідним напрямом. Такі взаємодії сприяють не тільки збагаченню досвіду, але й формуванню більш глибокого розуміння певного виду творчості.

Соціально-психологічний тренінг має на меті розвиток емоційної чутливості до психоемоційного стану як власної особистості, так і інших людей, а також формування емпатійного ставлення до різних об'єктів (аутоемпатійні, квазіемпатійні, фітоемпатійні відносини).

Основними принципами тренінгу є:

1. **Принцип рівності** – всі учасники мають рівні права і можливості для висловлення думок та участі в процесі тренінгу.
2. **Принцип конфіденційності** – забезпечення безпеки і довіри шляхом нерозголошення інформації, отриманої в групі.
3. **Актуалізація життєвого досвіду** – використання реальних життєвих ситуацій учасників як основи для аналізу та рефлексії.
4. **Активність учасників** – залучення до інтерактивних форм роботи, що сприяють особистісному включенню.
5. **Принцип послідовності** – поступовий перехід від простих завдань до складніших.

Методи, які використовуються у тренінгу:

- **Групова дискусія** – обговорення тем, що сприяють обміну думками і поглибленню їх розуміння.
- **Мозковий штурм** – генерація ідей для вирішення проблемних ситуацій.
- **Міні-лекції та інформаційні повідомлення** – короткі теоретичні блоки для ознайомлення з основними поняттями.
- **Відеоматеріали** – демонстрація відеофільмів для аналізу емоційних станів та поведінки.

- **Ситуаційно-рольові ігри** – моделювання ситуацій для розвитку емпатії та рефлексії.
- **Психомалюнок** – творчий метод для візуалізації емоцій і станів.
- **Психогімнастика (рухавки)** – фізичні вправи для розслаблення та активізації.

Структура та зміст тренінгу

Заняття 1. Мета – знайомство учасників тренінгу, формування цілей занять у групі, знайомство з поняттям емпатії та її роллю у творчості.

Заняття 2. Мета – забезпечення емоційного розвитку учасників тренінгу, розвиток спостережливості за зовнішнім світом, уміння сприймати та розуміти свої емоції та емоції інших учасників, розвиток здатності до співпереживання та співчуття.

Заняття 3. Мета – забезпечення емоційного розвитку учасників тренінгу, розвиток спостережливості та емоційної чутливості до психоемоційного стану Іншого, розвиток емпатійних ставлень до об'єктів сприймання (аутоемпатійного, квазіемпатійного, фітоемпатійного).

Заняття 4. Мета – розвиток рефлексії, усвідомлення свого Я та Я Іншого, розвиток здатності розпізнавати та розуміти свій емоційний стан та емоційний стан інших людей, розвиток креативного та критичного мислення.

Заняття 5. Мета – знайомство з поняттям «творчі здібності», роль емпатії в структурі розвитку творчих здібностей, розвиток рефлексивних механізмів спрямованих на самопізнання та пізнання інших людей.

Заняття 6. Мета – опис та усвідомлення власного шляху у розвитку творчих здібностей, розвиток своєї майстерності у відповідному типі творчості, аналіз біографій відомих особистостей, які мали світове визнання шляхом реалізації своїх творчих здібностей.

Заняття 7. Мета – ознайомлення з поняттям «індивідуального стилю (почерку)»; пошук свого індивідуального стилю; побудова власного шляху розвитку та стратегії реалізації своїх творчих здібностей.

Висновки до розділу 3

Дослідження особливостей рефлексії здібностей як чинника розвитку обдарованої особистості дозволив помітити певні тенденції, які були нами проаналізовані:

1. Досліджувані намагаються набути навички і уміння які безпосередньо стосуються сфери, яка пов'язана з розвитку творчих здібностей.
2. Проаналізувавши відповіді респондентів, можна зробити висновок про наявність високого рівня розвитку здатності до визначення завдань саморозвитку, підтвердженням цього є те, що досліджуванні у своїх відповідях зазначали декілька видів дій та операцій.
3. Аналіз відповідей досліджуваних характеризується тим, що респонденти, не прагнуть змінити референтних осіб, але намагається змінити ставлення цих людей до себе і до своєї діяльності. Тобто, досліджувані хочуть, кращого ставлення до себе, чути менше критики і більше похвальних відгуків, стверджуючи, що саме це їх стимулює розвиватися і покращувати свої уміння і навички.
4. Досліджуванні зазначали дуже велику кількість якостей які б вони хотіли розвинути в собі для того, щоб досягнути успіхів у будь-якій діяльності. Такі відповіді є позитивним показником, свідчать про об'єктивне ставлення досліджуваних до себе.

Окрім того, було відмічено що одним із ключових психологічних чинників, що впливають на розвиток літературних здібностей, є емпатія. Результати емпіричного дослідження свідчать, що емпатія виступає структурним компонентом розвитку творчих здібностей, а також забезпечує реалізацію всіх її складових відповідно до форми емпатійного реагування.

Було відмічено, що в школярів, які мають більший досвід і досягнення у відповідному виді творчості, рівень розвитку емпатії значно перевищує показники пересічних учнів та тих, хто тільки займатися своєю творчою діяльністю на рівні «початківця».

ВИСНОВКИ

Проведений теоретичний та емпіричний аналіз досліджуваної проблеми розвитку творчих здібностей дозволило сформулювати загальні висновки.

1. Здібності є індивідуально-психологічними особливостями, які впливають на успішність виконання певної діяльності. Дослідження поняття «творчі здібності» показують, що вчені трактують їх по-різному, що підтверджується численними визначеннями цього поняття. Психологи розглядають творчі здібності як синтез властивостей особистості, які забезпечують відповідність певного виду творчої діяльності вимогам, необхідним для досягнення результату.

До структури творчих здібностей, належить сукупність компонентів, а саме особистісно-психологічного, ціннісно-мотиваційного та психофізіологічного характерів. Так наприклад такі як: швидкість мислення, здатність до аналогій і протиставленість, гнучність, оригінальність і здатність адаптувати форму до вимог художньої діяльності. Таким, який збудовує всі інші чинники навколо себе є емпатія як інтегративна властивість особистості. Емпатія та її окремі форми є умовою розвитку відповідної спрямованості розвитку творчих здібностей школярів.

Таким чином, творчі здібності виступають як основа успішного здійснення творчої діяльності, а сама творча діяльність, у свій час, створює умови для їх розвитку. Творчі здібності являють собою комплекс індивідуальних властивостей і якостей особистості, які забезпечують можливість трансформації, створення нових об'єктів та образів, а також прийняття оригінальних і нестандартних рішень у процесі творчості. Як результат такого процесу є становлення обдарованої особистості.

2. Відповідно до теоретичного аналізу були підібрані найбільш доцільні методи дослідження творчих здібностей школярів. Методологія дослідження включає використання біографічної бесіди та методики вивчення динаміки здібностей (О.Л. Музики), «Тест на визначення емпатії

підлітків та юнаків» Л. П. Журавльової. Нами було описано процедуру дослідження, особливості організації та вибірку дослідження.

3. Дослідження особливостей рефлексії здібностей як чинника розвитку обдарованої особистості дозволив помітити певні тенденції. Досліджувані намагаються набути навички і уміння які безпосередньо стосуються сфери, яка пов'язана з розвитком їх творчих здібностей. Окрім того, в них наявні високого рівня розвитку здатності до визначення завдань саморозвитку. Респонденти, не прагнуть змінити референтних осіб, але намагається змінити ставлення цих людей до себе і до своєї діяльності. А саме, досліджувані хочуть, кращого ставлення до себе, чути менше критики і чути більше похвальних відгуків, стверджуючи, що саме це їх стимулює розвиватися і покращувати свої уміння і навички.

Було виявлено, що емпатія є одним із ключових психологічних чинників, які впливають на розвиток творчих здібностей. Результати емпіричного дослідження підтвердили, що емпатія не лише є структурним компонентом розвитку творчих здібностей, але й забезпечує реалізацію всіх її складових, відповідно до форми емпатійного реагування. Учні з більшим досвідом і досягненнями у творчій діяльності демонструють значно вищий рівень розвитку емпатії порівняно з пересічними учнями та тими, хто тільки почав займатися творчими видами діяльності.

Ці тенденції підкреслюють важливість розвитку рефлексивних та емпатійних здібностей для формування обдарованої особистості та її творчого потенціалу. А розроблена нами програма розвитку творчих здібностей школярів здійснювалася шляхом актуалізації та розвитку їх емпатійності.

Перспективами подальших досліджень є апробація програми розвитку творчих здібностей школярів та виявлення шляхів розвитку вищих форм емпатійності школярів задля розвитку їх творчого потенціалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гречуха І. А. Рефлексія здібностей літературно обдарованих старшокласників. *Прикладні аспекти психології особистісного зростання*. Збірник наукових праць студентів та викладачів. Випуск 2. За ред. Л. П. Журавльової, Н. Ф. Портницької, Ю. Ю. Дем'янчук. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2017. С. 98-100. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/24828/>
2. Журавльова Л. П. Діагностика емпатії та її форм у підлітковому та юнацькому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*: збірник. М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 31(55). С. 154-161.
3. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2007. 328 с.
4. Журавльова Л. П., Гречуха І. А. Дослідження особливостей розвитку емпатії в літературно обдарованих старшокласників. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VI (73), Issue: 175, 2018 Sept., P. 64-69. <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2018-175V173-15>
5. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень. За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.
6. Коломієць Т. В. Розвиток емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці. *Наука і освіта*. 2016. №9. С. 77-84. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-9-15>
7. Корчакова Н. В. Розвиток просоціальності підлітків у контексті формування внутрішньої структури групи. *Психологія: реальність і перспективи*. 2020. Вип. 14. С. 109-117.

8. Кривопишина О. А. Психофрактальна модель розвитку творчої особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 2013. №2. С. 129-136. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pippo_2013_2_17
9. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці [Текст] : монографія. Суми, 2020. 324 с. URL: <http://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/9285>
10. Кульчицька О. І. Біографічні і соціально-психологічні фактори розвитку творчої обдарованості. *Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень*. За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. С. 269-288.
11. Кульчицька О. І. Складові біографії творця. *Обдарована дитина*. 1998. №2. С. 29-32
12. Кульчицька О. І. Складові біографії творця. *Обдарована дитина*. 1998. №3. С. 27-31.
13. Литвинчук А. І. Рефлексія емпатійних переживань в юнацькому віці: екологічний аспект. *Наука і освіта*. 2016. №5. С. 200-205.
14. Максименко С. Д. Психологічні механізми становлення особистості: експериментально-генетичний метод. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. За ред. С. Д. Максименка. К.: Ніка-Центр, 2010. Вип. 38. С. 18-34.
15. Матюх Т. М. Емпатія як умова людської творчості. *Антропологічні виміри філософських досліджень*, 2015. Вип. 7. С. 17-27. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Avfd_2015_7_4
16. Можаровська Т.В. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків. *Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія*. Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. Житомир: Вид.О. О. Євенок, 2020. С. 34-47. <http://eprints.zu.edu.ua/30897/>

17. Моляко В. О. Творчість і особистість. *Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень* За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. С.259-269.
18. Моляко В.О. Рекреаційний вектор у системі підтримки психологічної безпеки творчої особистості. *Наука і освіта*. 2016. №9. С. 5-9. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/articles/2016-9-doc/2016-9-st3> DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-9-3>
19. Моргун В. Ф. Багатовимірна психодіагностика досягнень учня як перший крок профільної освіти. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. №1. С. 1-5.
20. Музика О. Л. Розвиток здібностей та обдарованості в процесі вікового розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості та обдарованості*. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. За ред. В. О. Моляко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. Т.12, Вип. 2. С.142-148.
21. Музика О. Л. Співвідношення здібностей та обдарованості: суб'єктно-ціннісний підхід. *Актуальні проблеми психології* : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. К.: Видавництво «Фенікс», 2013. Т.ХІІ. Психологія творчості. Випуск 17. С. 223-233.
22. Науменко С.І. Психологія музичної діяльності. Чернівці: ПП Видавничий дім «Родовід», 2015. 102 с.
23. Орищенко О. А. Емпатія та гендер: пошук індивідуальних відмінностей. *Наука і освіта*. 2012. № 6. С. 145-149.
24. Панок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості: Монографія. К.: Ніка-Центр, 2006. 280 с.
25. Психологічні засади розвитку обдарованої особистості в освітньому середовищі: методичний посібник. О. Л. Музика, Д. К. Корольов, Р. О. Семенова та ін.; за ред. О. Л. Музики. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 146 с.

26. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості. К.: ІЗМН, 1996. 235 с.
27. Рибалка В. В. Словник із психології та педагогіки обдарованості та таланту особистості: термінологічний словник. Київ, Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. 424 с.
28. Семенова Р. О. Концептуальні основи побудови освітнього середовища для обдарованих дітей та молоді. *Актуальні проблеми психології*. За ред. С. Д. Максименко, Р. О. Семенова. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2012. Том 6. №8. С. 5-22.
29. Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко. За заг. ред. В. О. Моляко. К.: «Освіта України», 2008. 702 с.
30. Юрченко З. В. Самостійна художньо-словесна творчість учнів як засіб розвитку літературних здібностей: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 Педагогічна і вікова психологія. Івано-Франківськ, 2001. 20 с.
31. Ягункова В. П. Про індивідуальні особливості формування літературних здібностей у дітей. *Питання психології*. 1970. № 44. С. 95-105.
32. Barron F., Harrington D. Creativity, intelligence and personality. *Ann. Rev. of Psychol.* 1981. № 32. P. 439-476.
33. Guilford J. P. New frontiers of testing in the discovery and development of human talent. *Seventh Annual Western Regional Conference on Testing Problems*. Los Angeles, 1958. P. 111–114.
34. Taylor C. W. Various Approaches to and Definitions of Creativity. *The Nature of Creativity*. Sternberg R.J. (Ed.). Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988. P. 99-124.
35. Torrance E. P. The Search for Satori and Creativity. Buffalo N.Y. : Creative Education Foundation, 1979. 219 p.